

БРИНДЗЯ О. З.

к. е. н., ст. викладач

Тернопільський національний економічний університет

ЕКОНОМІЧНІ ВАЖЕЛІ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ДО РАЦІОНАЛЬНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

У статті запропоновано вирішення актуального науково-практичного завдання щодо застосування економічних важелів системного підходу як інструменту підвищення ефективності використання земельних ресурсів на регіональному рівні. Удосконалено теоретико-методологічні положення щодо раціоналізації землекористування на засадах ландшафтного регулювання, які порівняно з наявними включають екосистемний, ландшафтний, басейновий та агроекологічний підхід. Наведено приклади практичного застосування та реалізації даних підходів. Також зроблено висновок, що концептуальною основою раціонального землекористування є системний підхід до планування та використання земельних ресурсів.

Ключові слова: раціональне використання земель, системний підхід, природна система, господарська система, екосистемний підхід, басейновий підхід, ландшафтний підхід, агроекологічний підхід.

БРИНДЗЯ Е. З.

к. э. н., ст. преподаватель

Тернопольский национальный экономический университет

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЫЧАГИ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА К РАЦИОНАЛЬНОМУ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ

В статье предложено решение актуальной научно-практической задачи по применению экономических рычагов системного подхода как инструмента повышения эффективности использования земельных ресурсов на региональном уровне. Усовершенствованы теоретико-методологические положения по рационализации землепользования на основе ландшафтного регулирования, по сравнению с существующими включают экосистемный, ландшафтний, бассейновый и агроэкологический подход. Приведены примеры практического применения и реализации данных подходов. Также сделан вывод, что концептуальной основой рационального землепользования является системный подход к планированию и использования земельных ресурсов.

Ключевые слова: рациональное использование земель, системный подход, естественная система, хозяйственная система, экосистемный подход, бассейновый подход, ландшафтний подход, агроэкологический подход.

BRYNDZYA O. Z.

candidate of economical sciences, senior teacher

Ternopil National Economic University

ECONOMIC LEVERS OF THE SYSTEM APPROACH TO THE RATIONAL AGRICULTURAL LAND USE

The article proposes a solution of the actual scientific and practical task concerning the application of system approached economic levers as efficiency increasing tool of the land resources use on the regional level. The theoretical and methodological positions upon the rationalization of land use are improved on the principles of landscape management and comparatively with existing they include ecosystem, landscape, basin and agroecological approach. The examples of practical application and realization of given approaches are mentioned. The conclusion is made that the conceptual basis for rational land use is a system approach to planning and use of land resources.

Keywords: rational land use, system approach, natural system, economical system, ecosystem approach, basin approach, landscape approach, agroecological approach.

brundzya@gmail.com

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку сільськогосподарського виробництва, коли використання традиційних підходів і технологій вирощування сільськогосподарських культур призвело до деградації навколишнього середовища, єдино

можливим чинником розвитку сільського господарства є раціональне сільськогосподарське землекористування, що передбачає забезпечення економічно ефективного та екологоорієнтованого використання сільськогосподарських земель, збереження, відтворення та поліпшення їх екологічного стану на державному, регіональному і господарському рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку наукових основ раціонального використання і охорони земель в сучасних умовах господарювання внесли провідні вітчизняні і зарубіжні вчені, а саме С. Ю. Булигін, І. К. Бистряков, Д. С. Добряк, Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, Л. Я. Новаковський, Б. С. Прістер, В. М. Трегобчук, А. М. Третяк, В. І. Кірюшин, М. А. Хвесик, М. К. Шикун та ін. Разом з тим, в умовах активізації перерозподілу власності земельного фонду, розвитку різних форм господарювання виникає потреба у подальшому розвитку теоретичних і прикладних досліджень щодо раціонального сільськогосподарського землекористування. Виходячи з цього, важливим є узагальнення та опрацювання передового вітчизняного та зарубіжного досвіду наукової спільноти в сфері раціонального використання і охорони земель.

Постановка завдання. В умовах розвитку ринкової економіки розв'язання низки складних проблем міститься в площині раціонального використання земель. Успішне вирішення цього завдання в нашій державі та її регіонах вимагає опрацювання положень методології та методичної практики щодо раціонального використання земель сільськогосподарського призначення в Україні на основі передових досягнень міжнародної, наукової громадськості, визначення використання її результатів в умовах реформування земельних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах раціональне використання земель стає все більше нагальною потребою в сфері природокористування. Нераціональне використання земель негативно впливає на здоров'я людини, обмежує соціально-економічний розвиток країни, призводить до деградації навколишнього середовища.

В основі раціонального сільськогосподарського землекористування має бути системний підхід, який сформувався як узагальнюючий, загальнонауковий метод на базі загальної теорії систем. Головна його особливість полягає в тому, що він адресується до системи в цілому, тобто до її складових і характеристик, які витікають зі специфіки зв'язків між цими складовими. Методологія системного підходу базується на використанні знань про системи: їх класифікації, загальні системні властивості, природу та види їх поведінки.

В контексті раціонального землекористування з позиції системного підходу доцільним є врахування природи основних елементів і особливостей функціонування двох підсистем природної і господарської та формування регламентуючих чинників екологічно збалансованої природно-господарської системи й визначення позитивних заходів та послаблення (ліквідація) негативних природних і економічних чинників впливу.

Під природною системою здебільшого розуміється певні елементи природного походження (грунти, надра, водні об'єкти, ліси та ін.), існуючі зв'язки між якими зумовлюють прояв природи в таких якостях їх реалізації, які без взаємодії всіх елементів були б неможливими.

Під господарською системою розглядається певна сукупність виробничих і невиробничих елементів і ресурсів (об'єкти виробничого призначення, невиробничі фонди та ін.), які задіяні людиною у процесі використання природної системи. На загальнодержавному рівні господарська система визначається як сукупність економічних галузей, що експлуатують природні ресурси. На мікрорівні це може бути сільськогосподарське, промислове та інші види підприємств. Сполучення природної та господарської систем складає сільськогосподарське, промислове, селищне та інші види землекористування.

Системний підхід до вивчення цілісної системи землекористування дозволяє виробити найбільш ефективні заходи її збалансування. Суть такого підходу полягає в оптимізації різних видів землекористування на різних ієрархічних рівнях з одночасним збереженням і оздоровленням природного середовища для його використання в майбутньому.

Уявлення про необхідність збалансованого розвитку різнобічних аспектів використання земель на практиці означає використання сучасних підходів до раціоналізації землекористування, організації території і охорони земель, зокрема: екосистемного, басейнового, ландшафтного, агроекологічного.

Екосистемний підхід розглядається як спосіб досягнення сталого розвитку на основі забезпечення сталого функціонування життєвих екосистем. Застосування екосистемного підходу передбачає моделювання об'єкту у вигляді системи, в якій один з компонентів відіграє роль центру, а решту розглядають як допоміжні елементи, від яких залежить існування екосистеми. Така модель екосистеми є моноцентричною.

Стосовно землекористування, важливо в центрі моделі екосистеми розглядати сукупність і функціонування різних видів природних екосистем. В сільському господарстві центральним компонентом є агроекосистема, яка за визначенням Одума [1] займає проміжне положення між природними і штучними екосистемами.

Важливе місце при екосистемному підході відводиться плануванню і управлінню екосистемами в такий спосіб, що гарантує охорону, підтримку та відновлення властивостей екосистем і біологічного різноманіття – від рівня генетичного і видового до лісових, степових, лучних, болотних, гірських екосистем і агроландшафтів.

Для практичного застосування екосистемного підходу на Конференції з біологічного різноманіття у 2000 році запропоновано 12 принципів, 4 з яких безпосередньо стосуються екологізації землекористування:

- збалансованість управління земельними, водними і біологічними ресурсами;
- охорона екосистем як основа їх збереження;
- обмеження антропогенного впливу на функціонування екосистем;
- децентралізація управління до найнижчого відповідного рівня управління.

Прикладом, практичного застосування екосистемного підходу в Європейському Союзі є створення в природі Європейської екологічної сітки «ECONET», сутність якої полягає в розвитку території на основі створення біотичних центрів, що репрезентують відповідні ландшафти; буферні зони; екологічні коридори. Так наприклад, екомережа Нідерландів у відповідності з державною політикою охопить понад 700 тис. га – 17% території країни, в тому числі 130 тис. га під природними екосистемами. Уряд Нідерландів вже схвалив контури своєї національної екомережі, визначивши цільові природні типи (target nature types), що описані у вигляді модельних екосистем. Зонування і визначення територій екомережі включені в регіональні плани і схвалені в провінціях, а проектні елементи включені до місцевих планів використання земель [2].

В Україні екосистемний підхід частково реалізований в Законі України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки" № 1989-III від 21 вересня 2000 року, розробленого в контексті рекомендацій Всеєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття (Софія, 1995 р.). У цьому законі основна задача національної екомережі визначена як збереження і відновлення біологічного і ландшафтного різноманіття на всіх його рівнях – від популяційного до ландшафтного, а в якості механізмів розглядаються не тільки збільшення площ природоохоронних територій до 10% і їх з'єднання екологічними коридорами, але й інші заходи щодо охорони природокористування. В сфері сільськогосподарського землекористування для формування вітчизняної екомережі передбачено вилучення з сільськогосподарського виробництва понад 2,3 млн га сільськогосподарських угідь за рахунок реалізації завдань з охорони та відтворення земельних ресурсів, що включають:

- оптимізація площ сільськогосподарських угідь та зменшення ступеня їх розораності;
- удосконалення структури земель сільськогосподарського призначення та їх збагачення природними компонентами;
- впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території;
- обмеження руйнівного інтенсивного використання екологічно вразливих земель;

- здійснення консервації сільськогосподарських угідь з дуже змитими та дуже дефльованими ґрунтами на схилах крутизною понад 5–7 градусів.

Безпосередньо, екосистемний підхід в землекористуванні означає, що рішення, які приймаються в процесі управління земельними ресурсами, потребують розуміння зв'язків між здійсненням антропогенної діяльності на різних землях і екологічними умовами навколишнього природного середовища.

Басейновий підхід до землекористування тісно пов'язаний з екосистемним підходом, і за своєю сутністю передбачає регулювання режиму водних ресурсів та управління земельними і пов'язаними з ними природними ресурсами в межах кордонів водозбірної площі. Для басейнового підходу характерне уявлення водозбірного басейну як геосистеми, в якій продукується сукупність природних ресурсів і екосистем, що функціонують на основі взаємозалежності і причинно-наслідкових зв'язків в межах водозбірної площі, як основи ландшафтно- і середовищуотворюючої території. Фундатором басейнового підходу вважається Р. Хартон, який понад півстоліття тому один з перших звернув увагу на гідрологічну і на загальногеографічну роль річкових систем і їх басейнів. Підходи до аналізу річкового басейну з комплексних позицій започаткували В.В. Докучаєв, В.В. Альохін. Ю. Одум, взагалі пропонував вважати річковий басейн за мінімальну територіальну одиницю екосистеми.

Основні принципи басейнового підходу є аналогічними до вищенаведених принципів екосистемного підходу. Вони також передбачають використання принципів партнерства, географічного розташування і еколого безпечного управління, обміну інформації тощо.

В контексті екологізації для оздоровлення стану водних ресурсів та пов'язаних з ними земельних та інших природних ресурсів розробляється комплекс заходів, що дозволяє раціоналізувати процес прийняття рішень у водному господарстві, що сприяє збалансованому водокористуванню, охороні водних та земельних ресурсів тощо.

Прикладом практичного використання басейнового підходу в сфері землекористування є впровадження науково-практичного напрямку екологічного використання перезволожених земель (wet land) в країнах Північної Європи (Данії, Нідерландах, Бельгії) [3].

В Україні басейновий підхід частково реалізується в басейні Дніпра, де нині здійснюється Національна програма екологічного оздоровлення басейну Дніпра та поліпшення якості питної води. Для виконання цієї програми Кабінет Міністрів України в більшості областей розробив і затвердив регіональні програми екологічного оздоровлення басейну р. Дніпро або розділи в обласних програмах охорони навколишнього середовища. В сфері сільськогосподарського землекористування в цій програмі передбачено упорядкування водовідведення на сільськогосподарських угіддях, забезпечення подальшого розвитку землеробства у басейні Дніпра шляхом дотримання екологічної рівноваги в сільськогосподарському виробництві та досягнення протирозійної стійкості агроландшафтів.

Таким чином, екосистемний і басейновий підходи є ефективними методами здійснення охорони природних, в тому числі земельних ресурсів. Комплексність узагальнення інформації для прийняття рішень і залучення учасників природокористування до охорони, планування розвитку і використання земель, є найважливішими чинниками в процесі використання основних принципів цих охоронних підходів.

Важливим є ландшафтний підхід. Ландшафтний підхід базується на управлінні і використанні центрального компоненту природи – ландшафту. Ландшафт, здебільшого, розглядається як територіальна система, якій притаманні множина взаємопов'язаних складових і факторів: клімат, природні і антропогенні чинники, форми землі (земна поверхня), землекористування тощо. Для охорони природних ресурсів розуміння системної організації ландшафту має вирішальне значення. Будь-який вплив на один з компонентів ландшафту призводить до зміни у всій системі. В цьому і полягає головний зміст ландшафтного підходу в процесі використання і охорони природного середовища.

Методологічна особливість організації сільськогосподарського землекористування на

ландшафтній основі полягає в тому, щоб збалансувати умови та технології вирощування культур у землеробстві в ландшафтах.

В західних країнах ландшафтна концепція представляє ландшафт як матрицю, систему виділів і зв'язків між ними, де окремі ландшафти розглядаються як гірські, лісові, лісостепові, степові ландшафти, а також водозбірні, або річкові басейни тощо. Ландшафтний підхід до просторового розвитку території передбачає формування на основі фізичних, соціально-економічних аспектів території системи заходів щодо охорони ландшафту (landscape protection) шляхом зменшення негативних ефектів впливу на ландшафт і забезпечення його сталого, життєздатного використання.

Важливими теоретичними положеннями, що були розвинуті вітчизняними науковцями, є уява про ієрархію супідрядних морфологічних одиниць організації ландшафту: фація, підурочища, урочища, місцевості або їх класифікаційні об'єднання (види, типи, класи). Причому для ландшафтного підходу об'єктами дослідження є природні територіальні комплекси різних рангів – від елементарного до більш складних [4].

Власне агроландшафтний підхід враховує ландшафтну диференціацію території з виділенням еколого-ландшафтних зон (типи, підтипи, види) і припускає устрій території за визначеними частинами агроландшафту (місцевості, урочища, підурочища, фації).

В землекористуванні використання ландшафтного підходу насамперед означає удосконалення організації території й функціональної організації господарської діяльності з врахуванням різноманіття природних умов, особливостей кожного природного масиву тощо. Охорона ландшафту передбачає збереження і підтримання природної структури і зв'язків всередині як протягом господарської діяльності, так і після її припинення. Реалізація ландшафтного підходу починається не в окремому районі або господарстві, – вона починається з ландшафту, в сільській місцевості – з агроландшафту.

Основні принципи ландшафтного підходу також є подібні принципам екосистемного підходу, які в сільському господарстві деталізуються в наступних положеннях:

- перетворення сільськогосподарських угідь в стійкі агроландшафти;
- формування ландшафтно-стабільної просторової структури агроландшафту;
- реалізація заходів з охорони земель постійної дії враховуючи особливості агроландшафту;
- ґрунтозахисна організація і меліорація території агроландшафту тощо.

Використання агроландшафтного підходу в землекористуванні, насамперед означає оптимізацію території, яка повинна забезпечити з одного боку більш повне використання природних умов в процесі господарювання, а з іншого боку створення оптимальних умов для життя біорізноманіття, екологічного оздоровлення природного середовища. За М.Д. Гродзинським оптимальна ландшафтно-екологічна організація території зводиться до обґрунтування такої територіальної диференціації функцій (на практиці схеми угідь), за якої максимально-повно реалізуються природні потенціали геосистем [4].

В Україні, окремі аспекти ландшафтного підходу використані в процесі розробки і впровадження “ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території” [5]. Науковцями Інституту ґрунтознавства і агрохімії ім. Соколовського запропоновані основні етапи роботи зі створення ґрунтозахисного агроландшафту, що включають наступне:

1. Вивчення природних і економічних умов конкретної території, її ландшафтно-ґрунтового картографування, виділення агроландшафтних контурів на плакорних і схилових землях, розробка заходів з оптимізації економіко-екологічної оптимізованої спеціалізації відповідно до природних умов і можливостей господарств.

2. Землеустрій і технічне проектування територіальної структури агроландшафту, систем ґрунтозахисних заходів тривалої і постійної дії.

3. Перенесення проекту в натуру, створення агроландшафтних контурів (полів-смуг; лінійних рубежів першого, другого і третього порядку; внутріпольова організація території).

4. Впровадження комплексу протиерозійних заходів.

5. Створення системи природних коридорів, які забезпечують взаємозв'язок з лінійними елементами організації території [6].

Ландшафтний підхід, що використовується при оптимізації ерозійних агроландшафтів, є не менш актуальним і для інших категорій земель.

З практичної точки зору, ландшафтний підхід реалізується через землевпорядне проектування, що потребує складання проекту землевпорядкування сільськогосподарського підприємства, в якому органічно пов'язують землеробство, тваринництво, сільське господарство тощо. При цьому, необхідність використання еколого-ландшафтного підходу при проведенні землевпорядкування території сільськогосподарського підприємства виходить за межі традиційного розподілу земель за складом цільовим призначенням тощо.

Останнім часом, значного розвитку отримав адаптивно-ландшафтний підхід [7]. Згідно з цим підходом оптимізація структури земельних угідь, посівних площ, агропромисловості і агротехнологій здійснюється відповідно з ландшафтно-екологічними особливостями території. Оціночними одиницями є агроекологічні групи земель, які формуються відповідно до їх ландшафтно-екологічних класифікацій для кожної природно-сільськогосподарської провінції.

Синтезуючим підходом до раціонального сільськогосподарського землекористування є агроекологічний підхід, в основі якого лежить збереження і відтворення сільськогосподарських угідь. Здебільшого цей підхід побудований на використанні теоретико-методологічних положень екосистемного, басейнового, ландшафтного підходів і реалізується через додержання агроекологічних, економіко-правових норм і нормативів (стандартів), що закріплені в загальному і галузевому законодавстві (сільськогосподарське, лісове, водне). Усвідомлення необхідності попередження і усунення негативних деградаційних явищ на сільськогосподарських землях, мінімізація економічних втрат в сільському господарстві обумовили значний розвиток агроекологічного підходу в кінці ХХ століття.

В країнах Європейського Союзу і США агроекологічний підхід побудований на використанні державою добровільних методів (заохочення і субсидії) і примусових інструментів (податки і регуляторні вимоги) з метою додержання природоохоронного сільськогосподарського господарювання. Іншим важливим інструментом є партнерські угоди (зобов'язання), що за своєю сутністю передбачають поєднання добровільних і примусових методів.

В сільському господарстві він здебільшого розглядається через охорону сільськогосподарських угідь, яка в країнах з розвинутою економікою переважно здійснюється за допомогою поєднання двох напрямів державного контролю з ринковим регулюванням земельних відносин щодо використання та охорони земель.

Перший напрям полягає у застосуванні економіко-правових засобів державного контролю за охороною земель. Одним із правових засобів контролю є введення окремих обмежень і додержання зобов'язань землекористувачів до відповідного використання і охорони сільськогосподарських угідь згідно з законами і нормативно-правовими актами.

Другий напрям полягає у використанні ринкових механізмів. До ринкових механізмів природоохоронної політики належать методи економічного стимулювання. Економічне стимулювання передбачає виплату річних платежів фермерам за агроекологічне господарювання, або консервацію деградованих або екологічно вразливих земель [8]. Обов'язки землекористувачів деталізуються аж до визначення відповідними органами державної влади таких елементів господарювання, як структура сільськогосподарських угідь, площі земель, які підлягають використанню під сільськогосподарські культури, агротехнічні прийоми, добрива тощо.

В Україні такий підхід здебільшого декларується в чинному законодавстві. В Законі України "Про охорону земель" № 962-IV від 19 червня 2003 р. в основному визначені рамкові правові, економічні та соціальні основи правового регулювання відносин раціонального використання земель різного цільового призначення та їх охорони.

Висновки. Концептуальною основою раціонального землекористування є системний підхід до планування та використання земельних ресурсів, що полягає в систематичному врахуванні природних властивостей і соціально-економічних особливостей використання земель, оптимізації різних видів землекористування з одночасним збереженням і оздоровленням навколишнього середовища на основі використання екосистемного, ландшафтного, басейнового й агроекологічного підходів.

Список використаних джерел

1. Одум Ю. Основы экологии / Одум Ю. – М. : Мир, 1975. – 740 с.
 2. Агробіорізноманіття України: теорія, методологія, індикатори, приклади : кн. 1 / [під ред. О. О. Созінова, В. І. Придатка, О. І. Лисенка]. – К. : ЗАТ “Нічлава”, 2005. – 384 с.
 3. Огінський А. М. Національна система сільського господарства: вступ до загальної теорії і практики державного управління / Огінський А. М. – К. : ІАЕ, 1999. – 365 с.
 4. Гродзинський Д. М. Основи ландшафтної екології : [підручник] / Гродзинський Д. М. – К. : Либідь, 1993. – 224 с.
 5. Розбудова екомережі України / [наук. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко]. – К. : Техпринт, 1999. – 127 с.
 6. Махортов Ю. А. Эколого-экономические проблемы использования земельных угодий : [монографія] / Махортов Ю. А. – Луганськ, 1999. – 416 с.
 7. Кирюшин В. И. Экологизация земледелия и технологическая политика / Кирюшин В. И. – М. : МСХА, 2000. – 473 с.
 8. Хвесик М. А. Економіко-правове регулювання природокористування / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, Ю. П. Кулаковський. – К. : Кондор, 2004. – 524 с.
-